„Számomra érthetetlen, hogy nem ismerjük a saját szomszédainkat."

Beszélgetés Kiss Gy. Csaba művelődéstörténésszel

Önt ma a közép-európai régió egyik legtekintélyesebb szakértőjeként ismerik, annak idején azonban egyetemi tanulmányait 1963 és 1968 között az ELTE német–magyar szakán végezte. Mik voltak azok a legfőbb korai impulzusok, amelyek „Közép-Európa kis államainak" kutatása, pontosabban a közép-európai kultúra vizsgálata felé fordították?

Valóban magyar–német szakos voltam. Akkoriban nagyon nehéz volt a felvételi, és nem voltam biztos abban, hogy fölvesznek. Ezért azt tanácsolta a gimnáziumban egyik tanárnőm, Kati néni, hogy fölkészít a cseh szakra. 1962-ig a munkás- és parasztszármazásúak előnyt élveztek az egyetemi felvételin, viszont nekem apám 1945 előtt kistisztviselő volt. Kati néni Pozsonyból kitelepített magyar volt, de a cseh és szlovák kultúrát nagyra becsülte. Éppen jelentkezésemkor változtatták meg a törvényt, emiatt elkezdtem azon gondolkozni, hogy a magyar mellé a francia vagy a német szakpárt válasszam. Mivel németül jobban tudtam, végül erre esett a választásom – biztosra mentem. A magyar szakban biztos voltam, hiszen engem leginkább az irodalom érdekelt.

A cseh kultúrával való korai, első megismerkedés tehát inkább véletlen volt. Így kerültem kapcsolatba viszont egy cseh 20. századi többkötetes verseskönyvvel,[1] és megdöbbentően jó volt: Nezval, Wolker… kiváló költők voltak benne!

Aztán jött a lengyel utazás, ami mindent megváltoztatott. Az egy szabadabb világ volt – nehéz ezt elmagyarázni. A hatvanas évek elején a kádárizmus egyrészt kemény volt, másrészt szürkeség, reménytelenség, elzártság uralkodott – és különösen a Nyugattól voltunk elzárva, még akkor is, ha négy év alatt jobban megtanultam franciául, mint nyolc év alatt oroszul. Az íróasztalomon kint volt egy képeslap, amin az Eiffel-torony volt látható, és tudtam: én oda eljutni soha nem fogok. Lengyelországban viszont más volt a helyzet: ma is megvannak ott ezek a kávéházszerű intézmények, ahol lehetett a sajtót olvasni: például az előző napi francia újságot – nálunk még a könyvtárakban sem mindig. Lengyelországban

[1] Zádor (szerk.), 1959.

diákklubok, diákszervezetek voltak, és nem csak a „helyi KISZ", hanem tőlük teljesen független, többek között érdekvédelemmel foglalkozó diákszövetség is. Fiatalon az embert magával ragadta ez a lengyel diákélet: a szórakozás, az autóstop – ami számomra a szabadság metaforája.

Az első, 1964-es krakkói látogatását később élete egyik fordulópontjának nevezte. Mesélne egy kicsit az akkori benyomásairól?

Krakkó főtere nagyon nagy benyomást tesz az emberre. Én előtte nem jártam Pozsonyban, Kolozsváron, Kassán, vagy egyéb történelmi városokban, ahol a főtérnek hasonló hagyománya van. Mellbe vágó érzés volt megérkezni a főtérre: ide járt Balassi Bálint – most már a főtér sarkán emléktábla is megemlékezik erről. És ezer más dolog, amit az ember a magyar irodalom és történelem által tud, ismer Krakkóról és főteréről, az ott szembejött vele.

Az erről készült interjúfilmben[2] *nagyobb hangsúlyt kap, hogy a lengyelek milyen barátsággal fogadták a magyarokat.*

Ahogy múlik az idő, egyre inkább úgy gondolom, hogy ennek '56 volt az oka. Az első lengyel utam idején nyolc évvel voltunk 1956 után. Minden lengyel emlékezett rá, óriási nagy kultusza volt, később a hetvenes évek lengyel illegális kiadványaiban is rengeteg anyag volt a magyar '56-ról – akkoriban már elmondhatjuk, hogy többet tudtak a lengyel egyetemi hallgatók 1956-ról, mint a magyar fiatalok.

Ez az autóstoppos út és a lengyelországi benyomások voltak azok, melyek elindították a későbbi pályáján?

Igen. Akkor kezdtem a második évet az egyetemen, amikor kimentem Lengyelországba, és már ott elkezdtem lengyelül tanulni. Akkoriban az egyetemi hallgatók nem nagyon beszéltek idegen nyelveket, ma már jobb a helyzet. Tanultunk persze oroszul, de azt rosszul beszéltük. Mikor hazajöttem, beiratkoztam a Lengyel Intézetbe, és már akkor tudtam, még ha nem is pontosan, hogy a lengyel dolgokkal fogok foglalkozni.

Az autóstoppos mozgalomban inkább csak magyarok vettek részt, vagy más térségbeli országok fiataljai is?

Helytálló a kérdés, de azért nem egyszerű a válasz. Lengyelországban legális volt az autóstop, csak ki kellett váltani egy kártyát. Emiatt a stopposok 80%-a lengyel volt, utána a magyarok voltak a legtöbben, és elvétve voltak csehek vagy szlovákok – akkoriban ugye nem is választottuk őket külön –, máshonnan nem nagyon.

[2] A lengyelországi autóstopos mozgalomról szóló visszaemlékezések riportfilmben és könyv formájában is feldolgozásra kerültek. Vö.: *Autóstoppal a szabadság felé* (2021, r.: Zajti Gábor) és Zajti (szerk.), 2021.

Itt az egyetemen kihez tudott a lengyel témák iránti érdeklődésével fordulni?

Igazából megkerestem a lengyel szakosokat, de ekkor még a német szakon volt számomra a hangsúly, ahol nagyok voltak az elvárások, sokat kellett tanulni. Persze közben végig ott lebegett a fejem fölött, hogy majd újra eljutok Lengyelországba: tervezgettük, hogy majd szilveszterkor, majd a következő évben… És hát tanultam szorgalmasan lengyelül. Ottani barátaimtól – akik nem bölcsészek voltak, hanem a bányászati-kohászati egyetem hallgatói – megkaptam a gimnáziumi irodalom- és történelemkönyveket, azokat is alaposan tanulmányoztam.

Ön éppen 1968-ban diplomázott. Tudna mesélni arról, hogy a hallgatók azokban a hónapokban mennyire követték nyomon a csehszlovákiai eseményeket? Milyen volt a bölcsészkaron a prágai tavasz lecsapódása?

1968-ban diplomáztam, közben jött a nagyon fontos pozsonyi kitérő. Mivel sokat hallgattam a Szabad Európa Rádiót, már 1967-ben világos volt számomra, hogy Csehszlovákiában mozog valami, ezért egy barátommal elhatároztuk, hogy a tavaszi szünetben elmegyünk Csehszlovákiába. Közben volt egy tanári gyakorlatom is, ennek helyszínéül (családi okok miatt) Kalocsát választottam, ahol minden nap megvettem az *Új Szó*t, ami ötven fillérbe került. Ezt olvasva már márciusban látszott, hogy ott nagyon komolyak a dolgok – de Magyarországon ezt még nem érzékelték. A szünetben aztán elmentünk Pozsonyba, ami hatalmas élmény volt.

Először is a lengyel- és csehtanulás miatt elég sokat megértettem a nyelvből, és teljesen magával ragadott a prágai tavasz ügye, ami Magyarországra csak kis fáziskéséssel ért el, úgy májusra, a vizsgaidőszakra – de azért itt is nagyon érdekelt mindenkit. Az Eötvös Collegiumban vendég volt egyszer egy nagyon jó beszélgetésre Erdei Ferenc. Neki nagy lelkiismeret-furdalása volt – mert ő azért aktívan támogatta a kommunistákat –, ezért nagyon nyitottan viselkedett, és teljes mellszélességgel támogatta a csehszlovák változásokat. Ami még számomra érdekes volt a '68-as Csehszlovákiában, hogy a magyar kisebbség kérdése felvetődött, sőt az *Élet és Irodalom*ban értekeztek arról, hogy a felvidéki magyar irodalom tulajdonképpen kettős kötődésű: tartozik Csehszlovákiához és Magyarországhoz is. Aztán Dubčeket fogadta Kádár, és így tovább – szóval benne volt a légkörben, sokat beszélgettünk róla. A diákmozgalmi hullám (a nyugati és a csehszlovák is) a bölcsészkarra igazán olyan féléves késéssel jutott el. Ez a mi egyetemünket is megmozgatta, erről írtak is kollégák – viszont én akkor már nem voltam hallgató.

Az egyetem elvégzése után hogyan alakult a pályája?

A szakdolgozatommal kapcsolatban elég bizonytalan voltam. Akkor már úgy voltam vele, hogy el kellett volna menni a Világirodalom Tanszékre valamilyen lengyel témát megcsinálni – de nem volt időm, meg hát az ember magánélete is hullámzik, úgyhogy végül a sportnyelvről írtam. Amikor elvégeztem az egyetemet, úgy éreztem: vége a világnak! De szerencsére egy olyan munkahelyre kerültem, ahol a lengyel nyelvet lehetett használni: a Felsőoktatási Pedagógiai Kutatócsoporthoz.

Ott lengyel ügyekkel foglalkoztam, lektoráltam, szerkesztettem. Az itt eltöltött három év tökéletes szakmai felkészülés volt. Kiküldtek nyári egyetemre Varsóba, de nyelvtanulás céljából Pozsonyba is, ráadásul rengeteg szabadidőm volt. Ezután lettem aztán újságíró.

Az Írószövetség is óriási lehetőség volt, mert ez lehetőséget adott – az Írószövetség és a szocialista országok közti egyezmények által – különféle, akár hónapos hosszúságú tanulmányutakra. Én nem voltam tagja az Írószövetségnek, de voltak olyan pártfogóim (például Fodor András költő), akik adtak ajánlást, és többször tudtam ilyen ösztöndíjas tanulmányútra menni Csehszlovákiába és Lengyelországba. A „nagy írók" akkoriban inkább csak kimentek két-három napra egy könyvbemutatóra, ott jól tartották őket – de a fiatal műfordítók helyeire alig volt jelentkező, pedig luxuskörülmények között szállásolták el őket, például a mostani Dévény Szállóban. Vidéken oda utaztam, ahová akartam: csak lediktáltam az úticéljaimat az ottani titkárnak, és másnapra intézte a szállást, a kocsit – gépkocsivezetővel.

A Közép-európai találkozásaim[3] *című kötetében azokat a közép-európai értelmiségieket, alkotókat mutatja be, akikkel – saját szavaival élve – „Közép-Európa végigbarangolása" során, szakmai munkája révén ismerkedett meg az évtizedek alatt. Ezt, vagy akár korábbi interjúit olvasgatva az embernek az a benyomása, hogy azokban az években rendkívül nagy hatással volt Önre ez a pezsgő szellemi közeg, regionális kapcsolati háló.*

Persze! Az egészen más volt, mikor az ember megismert egy szlovák történészt vagy egy lengyel írót, és akkor az ember úgy érezte, hogy el kell olvasni minden szövegét, aztán meg hazajött Magyarországra, és írt róla. Szóval ezek ilyen, hogy is mondjam… kölcsönös érdekeltség is volt benne, rengeteget lehetett tanulni ezekből a találkozásokból, és közel is lehetett kerülni a lengyel, szlovák vagy cseh szellemi elit kitűnő képviselőihez.

Mikor aztán aspiráns lettem – ez volt régen a megfelelője a mai doktoranduszoknak – akkor már célzottan mentem szakmai helyekre, például a Varsói Irodalomtudományi Intézetbe, vagy a Szlovák Irodalomtudományi Intézetbe. Amikor az embernek publikációi voltak, akkor már lehetett konferenciákra járni, ez megint egy más típusú, tudományos kapcsolatrendszer volt. Ez a hetvenes évek elején kezdődött számomra, nagyjából egy időben az irodalmi-publicisztikai tevékenységemmel. Ez is hatalmas lehetőség volt, ekkoriban – huszonnyolc éves lehettem – a *Tiszatáj* című szegedi folyóiratban a közép-európai, kelet-európai rovatok szerkesztését adták nekem. Volt cseh és lengyel számunk is.

Ezt követően került a Kelet-Európai Kutatócsoporthoz?

Az aspirantúra három évig tartott, abból körülbelül kettőt töltöttem ott. Ekkor lakásépítésben voltam, ami nem egyszerű dolog. Ott olyasmikkel foglalkoztunk, mint például ezeknek a kelet-európai irodalmaknak a magyar recepciója. Miután 1980-ban a Szolidaritás ügyében lázadoztunk, annak annyi pozitív eredménye

[3] Kiss Gy., 2018.

lett, hogy mindannyiunknak elfogadható kutatói állást szereztek. Így kerültem az Irodalomtudományi Intézethez.

Aspiránsként a témám két világháború közötti lengyel–magyar regényösszehasonlítás volt az Irodalomtudományi Intézetben, a témavezetőm Sziklay László, a kassai Laci bácsi volt, a szlovák irodalom kiváló ismerője. Ez egy kifejezetten szabadelvű műhely volt, még a Történettudományi Intézetnél is szabadabb: ha például valami politikai tiltakozást aláírtunk, a vezetőség eltűrte. Az Intézet tele volt kitűnő tudósokkal, nagyon hálás vagyok az ott eltöltött időért. Klaniczay professzor, az igazgató egyszer behívott és azt mondta: *„amikor leteszed ide a titkárnő asztalára a disszertációt, a következő hónaptól a fizetésed is 20%-kal emelkedik"*, de aztán sose kérte számon. Nagyon szerettem Klaniczayt, kitűnő vezető volt. Bár adminisztratív ügyek miatt kissé késett a kandidátusi védés, végül 1986-ban ezt is sikerrel vettem.

Ennek a kandidátusi kutatómunkának az egyik tanulsága az volt számomra, hogy engem igazából nem is annyira az esztétikai kérdések érdekelnek, hanem az irodalmi művekben *benne lévő* történelem! Tartottam azóta itt ilyen kísérleti órát is a Művelődéstörténeti Tanszéken, hogy „irodalom mint történeti forrás". A nyolcvanas évek közepétől aztán elkezdtem komolyabban foglalkozni a közép-európai nacionalizmusokkal, és rájöttem arra, hogy ez valahogyan más, mint a nyugat-európai nacionalizmusok, itt máshogy történt a nemzetté válás. Ez összefüggött azzal is, hogy 3–4 évig benne voltam a politikában is – de az egy külön történet – mert ott, miután a szovjet nyomás engedett, állandóan ütközni kellett a közép-európai nacionalizmusokkal, nemzeti és kisebbségi kérdésekkel.

A nyolcvanas évek elején találtam erre a himnusz-témára, illetve a nemzeti jelképekre, mitológiákra, amelyek a nemzetté válás elengedhetetlen kellékei. Himnusza minden nemzetnek van – ezeknek az elemzését kezdtem meg: nézzük meg, hogy mi van benne, milyen nemzetkép. A kutatómunkában különösen Németh Gy. Béla volt mentorom, ő volt a kandidátusi bizottság elnöke, és egyébként ő a Művelődéstörténeti Tanszék alapítója is.

Ön szerint mi a legfontosabb regionális specifikum, hogyan fogalmazná meg a „közép-európaiságot"?

Én azt mondanám, hogy a modern nemzetté válási útban gyökerezik talán a legjelentősebb különbség: ez megkülönbözteti a régiót Nyugat-Európától, és megkülönbözteti Oroszországtól is. A modern nemzetet úgy szoktam jellemezni, hogy kettős természete van: van egy politikai és egy kulturális természete, ezek bonyolult kölcsönhatásokban, egymáshoz való viszonyukban kölcsönösen meghatározzák egymást. És annyiban rokon a német fejlődéssel a közép-európai, hogy itt sem voltak szuverén államok (ellentétben Angliával vagy Franciaországgal), ezért a nyelvi-kulturális közösség súlya fontosabb volt. De a német nemzetté válás ettől függetlenül még nagyon más: nem volt hangsúlyos a nemzetpusztulás víziója, a külső hatalmi szorítás, a trauma árnyéka.

A cseh himnuszban benne van, hogy „megmentette a pusztulástól" – egy finom sor csupán, egy célzás, de nálunk az egész magyar reformkor tulajdonképpen ezen töprengett. Egyik horvát barátomnak, aki az egyik legjobb horvát költő, van egy

ilyen verse, hogy *Az utolsó horvát*, míg a cseh himnusz szerzőjének, Josef Kajetán Tylnek van egy ilyen elbeszélése, hogy *Az utolsó cseh*. Arany János pedig megírta *Az utolsó magyar*t. Lehet, hogy erről egyszer írok egy tanulmányt.

Mondhatjuk tehát, hogy a közös tapasztalatokból eredő közös félelmek azok, amik meghatározzák ezt a regionális identitást?

Az egyik ilyen pillér biztosan ez, másrészt pedig – hogy is mondjam – a túlélési stratégiák tapasztalata. *Svejk*! Nekünk ez olyan olvasmány volt, annyira meghatározó, ha valaki elkezdett belőle egy történetet, valaki más meg folytatta. A *Svejk* remekül megtestesíti a közép-európai túlélési képességet, túlélési stratégiákat.

Érdekes, hogy például Erasmuson is sokszor a magyarok alkotnak egy brancsot a csehekkel, horvátokkal stb., míg például a franciák vagy olaszok meg egészen más világ.

Pontosan. Ott van egy ilyen mentalitásbeli hasonlóság: nemzetközi társaságokban a magyarok, lengyelek, csehek, szlovákok egy-kettőre megértik egymást.

Ugyanakkor a közbeszédben és azon túl is sok szó esik az ellentétekről, az egymásnak okozott és egymástól elszenvedett sérelmekről is.

A sérelmek is hasonló logikájúak! A szlovák sérelmek elképesztő módon hasonlítanak például az ukránok lengyelekkel kapcsolatos sérelemérzeteire. Az ukránoknál is (szabad)paraszti népesség volt és lengyel nemesség. A mai Szlovákia területén is – annak ellenére is, hogy voltak szlovák nemesek – az az önsztereotípia érvényesült, hogy a magyar úr és a szlovák paraszt. A magyar ott lakik a kastélyban, mi a kunyhóban.

A rendszerváltás előtt működött a Bethlen Gábor Alapítvány, aminek mindig volt egy közép-európai díjazottja is. Mesélne ehhez kapcsolódó tapasztalatairól?

A Bethlen Gábor Alapítvány egy nagyon izgalmas civil társadalmi kezdeményezés volt, nem létezett olyan jogintézmény a kommunista Magyarországon, hogy alapítvány. A támogatásokat úgy kellett összeszedni, tehát egy nagy hálózati rendszer, egy ellenzéki hálózatépítés is volt. Az alapítványnak arra volt pénze, hogy díjakat osszon ki egy ünnepség formájában. Általában három díj volt: egy hazai tudósnak vagy művésznek, egy határon túli magyarnak és egy közép-európainak. A közép-európaiak között egyik első volt Zbigniew Herbert lengyel költő, akit személyesen ismertem – azóta szobra is van Budapesten – Csoóri Sándor tartotta a laudációt. Aztán kapott díjat Hrabal is, engem az a megtiszteltetés ért, hogy kimehettem érte a repülőtérre. Nagyon aranyos volt! De kapott horvát író, szlovén író, kárpátaljai ruszin költő is. A rendszerváltás után aztán az alapítvány visszaszorult, kicsit megfeledkeztek róla. Pedig ma is nagy haszna lenne mindenki számára, ha egymás művészeinek, tudósainak eredményeit kölcsönösen figyelemmel kísérnénk, és újra olyan intenzív kapcsolatokat alakítanánk ki egymással, mint a rendszerváltás előtt.

Éber Márk szociológus A csepp[4] *című könyvében azt állítja, hogy a nyugat-európai értelmiség nagy reményeket fűzött ahhoz, hogy a rendszerváltásokat követően a közép-európai értelmiség társadalmi-szellemi megújulást, legalábbis új impulzust hozhat a kibővülő Európába, de ez végül elmaradt. Egyetért ezzel? Ha igen, miért maradhatott el? Ha nem, hogyan hozott új impulzust a közép-európai értelmiség?*

Nem olvastam a könyvet, de mindenképpen el fogom! Én azt gondolom, van egy alapvető, kölcsönös meg-nem-értés a közép-európai és a nyugat-európai értelmiségek között. Ennek az egyik fő oka szerintem az, hogy a kommunista korszak tapasztalatával nem tudnak mit kezdeni, fogalmilag-nyelvileg sem. Ez kicsit emlékeztet engem arra az amerikai történésztől[5] származó tézisre, miszerint a „másik Európát" a francia felvilágosodás gondolkodói találták ki, hogy legyen ellenkép, amihez képest ők „mennyire jók" – egy elmaradott, barbár világ. Ettől a képtől mintha a nyugat-európai értelmiség annyira nem tudott volna megszabadulni, nem értik az itteni nemzeti kérdést. A nyugat-európai világ történeti emlékezetének középpontja érthető módon a holokauszt. Ez bennünket természetesen ugyanúgy nyomaszt, csak minket még ráadásul a kommunista korszak is. Ez a kettősség, a kétféle totalitarizmussal való szembenézés, ez számukra nehezen érthető, átélhető.

Bizonyára benne van az idézett munka állításában az 1983-as Közép-Európa vita is, Kundera, Párizs. Ennek hullámai egészen Jugoszlávia és Lengyelország keleti határaiig eljutottak. A nyugat-európai értelmiség tulajdonképpen ettől várt valamit, hogy majd ez valamiképpen egész Európa számára tud egy produktív üzenetet kikristályosítani. Na most szerintem ez a vita inkább a *fordulatot* segítette! Én nem szoktam használni a rendszerváltás kifejezést, kissé hazugnak tartom, ez az én – hogy is mondjam – bolondériám. De azt gondolom, nagy hajtóerő volt ez a Közép-Európa gondolat a rendszer lebontásában és az ellenzék kialakulásában. Rengeteg lengyel publicista írt róla, Csehországban még illegális folyóirat is működött *Közép-Európa* címen, még én is írtam oda. Magyarországon például Konrád György volt ennek vezéralakja, de sokan mások is foglalkoztak ezzel a témával – végig a levegőben volt. 1989–90-re aztán eljött egy olyan pillanat, mikor együtt mozdultak meg ezek az országok, a kölcsönhatások pedig erősek voltak.

Egy korábbi interjúban említi is, hogy az Írószövetség 1986-os közgyűlése előtti este Konrád György lakásán például Ryszard Kapuściński is jelen volt, és a „magyar pesszimizmussal" szemben optimistábban látta az 1986-os mozgásteret a nemzetközi helyzetben. A lengyel-magyar (illetve akár egyéb közép-európai–magyar) kapcsolatok milyen hatással voltak az Írószövetségre, illetve az egyéb ellenzéki kezdeményezésekre az Ön saját tapasztalatai alapján?

Ja igen, az egy érdekes találkozó volt, ott volt Csurka István, Csoóri Sándor, Haraszti Miklós, és itt volt Budapesten Kapuściński, és ő is eljött. Nagy, hosszú beszédek voltak, és mindenki pesszimista volt – becsukják az Írószövetséget, nem lehet megtartani a rendezvényt. És Kapuściński mondta, hogy *„Ne hülyéskedjetek!*

[4] Éber, 2020.
[5] Wolf, 1994.

Most, nyolcvanhat novemberében a magyar hatalom nem engedheti meg magának, hogy az Írószövetséget becsukja! Megpróbálkoznak ilyen-olyan manipulációkkal, de nem: ne legyetek ilyen pesszimisták!"

Valószínűleg '56 traumája miatt volt ilyen pesszimista a magyar ellenzék, politikai nézettől függetlenül. Lengyelországban más volt a helyzet: ott Gomułka óriási engedményeket tett, és meg tudtak egyezni Wyszyński bíborossal, megszűnt a téeszesítés, megmaradt a földtulajdon és a kis- és középvállalkozói réteg, ami aztán a későbbi lengyel gazdaság nagy eredményeinek záloga volt. Nálunk '56-ban viszont az utolsó faluban is megdöntötték a rendszert, majd véres retorzió következett, ami a lengyeleknél elmaradt. Amikor a magyar írók 1957 tavaszán börtönben voltak, a lengyel írók Nyugatra mehettek ösztöndíjjal.

A térség jövőjét illetően időről időre felmerülő kérdés, hogy a V4-es, illetve közép-európai országok szorosabb, hatékonyabb együttműködése inkább az Európai Uniós integráció által, vagy egy V4, vagy egyéb ehhez hasonló platform keretein belül, esetleg bilaterális módon valósulhat meg leginkább. Ön hogy látja ezt a kérdést?

Mindenképpen az Európai Unió keretei között, de azon belül úgy gondolom, hogy hosszútávon nézve mind Magyarországnak, mind a többi tagállamnak szüksége van a Visegrádi Négyekre. A lengyeleknél van egy törekvés az – én is szoktam használni – Intermarium, vagy Három Tenger nevű platform kialakítására, ami egy szélesebb Közép-Európa koncepció: az Adria, a Balti-tenger és a Fekete-tenger által közrefogott terület. Ezt elsősorban a lengyel és a horvát elnök kezdeményezte, és főleg infrastruktúra-összeépítések, gazdasági energiaösszehangolások voltak a fókuszában.

Ahhoz, hogy ennek a térségnek nőjön a politikai, de különösen az energetikai függetlensége – erre az együttműködésre szükség van! Ha ez az együttműködés nem valósul meg, nem erősödik meg, akkor ki leszünk téve a német és francia nagytőke diktálásának, valamint az orosz fenyegetésnek egyaránt. Ez a térség kapott egy újabb nagy figyelmeztetést 2022. február 24-én: meg kell próbálnia kialakítani az együttműködés sokkal szorosabb normáit! Bevallom – és ezt már sokszor elmondtam – számomra érthetetlen, hogy nem ismerjük a saját szomszédainkat. Én azt hittem, ha vége lesz a kommunista rendszernek, ebben gyökeres változás lesz. Nem lett.

Korábban szóba került, hogy milyen élénkek voltak ezek a kapcsolatrendszerek a hetvenes-nyolcvanas években. Nekem az a benyomásom, hogy a rendszerváltás után ez talán inkább elkopott.

Egyetértek. Ennek az oka az lehet, hogy kinyílt az ablak a Nyugatra! Ez óriási dolog, én mindig arra vágytam, hogy eljussak Párizsba – harminchat éves voltam, mikor először sikerült. A nyitás óriási volt, és mindenkit érintett. Hányan dolgoznak Nyugaton a mi térségünkből? Milliók – a legtöbben Romániából, de mindenhonnan! Megszületett a Visegrádi Együttműködés, ami egy óriási, történelmi jelentőségű dolog! A két háború között Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország és Románia naponta összeakaszkodott – ma van egy ilyen együttműködés, és ez

hihetetlen nagy érték. De ezt tulajdonképpen nem sikerült a kilencvenes évektől olyan szintre emelni, hogy ennek a jelentőségét a következő nemzedékbe átvigyék, és ez egyértelmű mulasztás. Ez történt az értelmiségi kapcsolatokkal is, meglazultak.

Most február 24-ével elkezdődött egy új korszak. Igazából az előző korszak mérlegét is el kéne készíteni, mert van egy nagy hiánytétel Magyarországon. A lengyeleknek, cseheknek vagy szlovákoknak a szláv nyelvrokonság miatt könnyebb helyzetük van, de egyébként a lengyelek óriási kutatóhálózattal rendelkeznek, ami Kelet-Közép-Európával foglalkozik: intézetek, portálok, kutatócsoportok. Fehérorosz és ukrán fiatalok százezrével tanulnak lengyel egyetemeken, ösztöndíjakat kapnak. Lengyelország tehát nagyon komolyan dolgozott ebbe az irányba, viszont úgy érzem, hogy Magyarország kicsit elmaradt.

Mi 15 évig küzdöttünk azért, hogy legyen magyar lektor a Fiumei Egyetemen, holott már egy 2003-as fiumei konferenciánkon elmondták, hogy ők szeretnének magyar lektort – csak hát erre a két állam között kell megállapodás, meg biztosítani kell az illető fizetését. Annyit huzakodtak vele, hogy végül csak két-három éve lett meg a magyar lektorátus. Na de hát miért kellett eddig húzni? És ezer más példát tudnék mondani arra, hogy Magyarország igazából nem folytatott – hogy is mondjam – kulturális-diplomáciai „megnyerő" politikát a szomszéd országok irányába. Most ez pillanatnyilag nagyon nehéz lenne, de ezt módszeresen kellett és kellene folytatni.

Korábban, amikor a Zágrábi Egyetemen tanítottam öt évig, Glatz Ferenc akadémiai elnök kérte tőlem, hogy foglaljam össze pontokban egy oldalon, hogy mik lennének a legfontosabb teendők. Leírtam többek között azt, hogy kellene egy Zrínyi-ösztöndíj, aminek keretében Magyarország bizonyos számú horvát hallgatónak, doktoranduszoknak ösztöndíjat biztosít. Mert láttam azt, hogy a horvát történészek a magyar nyelvet, a magyar történelmet nem ismerik. De kértem Magyar–Horvát Történeti Vegyesbizottságot is. Ebből a két pontból semmi nem lett.

Ha ugyan most nehéz is lenne ilyen kívánatos kultúrdiplomáciát folytatni és közeledést segítő missziókat megvalósítani, de Ön szerint mik a magyar értelmiség ilyen (intézményes vagy egyéni) lehetőségei az EU-csatlakozás előtt álló nyugat-balkáni országok vagy Ukrajna és Fehéroroszország irányában, tekintetében?

Nagyon nehéz kérdés, de én is fontosnak tartom. A lengyel látószög hagyományosan mindig az UBL: Ukrajna, Fehéroroszország, Litvánia, a magyar látószög pedig a Balkán felé néz. Az egyik kollégám volt a szarajevói nagykövet, neki próbáltam magyarázni, hogy miért lenne fontos, hogy a Szarajevói Egyetemen legyen magyar, nálunk pedig bosnyák lektor – de ez se lett. Úgy érzem, nálunk nincs hosszú távú kulturális, kultúrdiplomáciai stratégia, hogy mit lehetne csinálni. A politikai dimenzió persze más kérdés, de a kulturális dimenzióban sokkal szabadabban lehet mozogni. A két világháború között Klebelsberg Kuno nem is tette be a magyar intézeteket a külügy alá, és nem is volt olyan túlságosan fölülről irányított mechanizmusa ennek, mint ma. Tavaly a magyar intézeteket elnevezték Liszt Intézeteknek – nem igazán hangzik jól. Persze minden tiszteletem Liszt Ferencnek, de ugye miről nevezik el ezeket az intézeteket? Goethe, Puskin, Cervantes… hát miért nem

nevezték el Petőfi Sándorról? Persze lehet vitatkozni Petőfi költészetéről – én nagy híve vagyok, ez családi örökség – de mindenütt egy fogalom. Kínában mai napig milliós példányszámban jelenik meg. Szóval nem érti az ember a külpolitika kulturális dimenziójának a tervezését. Én értem persze, hogy egy ilyen harsány, erős hangot hallat a külügyminiszter – ez egy elképzelés, egy lehetőség, de a kulturális diplomáciát azt éppen, hogy *soft power*nek szokták nevezni. Erre máshogy, más megközelítésben, és távlatosabban kellene tervezni, pontosan fel kellene mérni, ki az az értelmiségi réteg, akire érdemes és lehet hatni. És hát Délkelet-Európa… most van egy montenegrói doktorandusz, a múltkor elhívtam a szemináriumba, angolul tartott egy prezentációt. Montenegró nagyon fontos helyen van, rengeteg magyar megy oda nyaralni, de nulla, amit tudnak Montenegróról. Még Horvátországról is alig, pedig ott évente félmillió magyar turista van. Ez szerintem abszolút hiánytétel.

A magyar és a lengyel politikai fejlődésben megfigyelhetünk hasonló folyamatokat, mintázatokat: mindkét országban van egy erős jobboldali kormányzópárt, és mindkét országban hasonló szituációban vannak a liberális, illetve baloldali politikai erők. Ön szerint mennyiben van kontinuitás a rendszerváltás-kori politikai erők és a mai politikai agendák ideológiái között, illetve miből ered ez a hasonlóság?

Azzal kezdeném, hogy a magyar és lengyel ellenzéket nem lehet összehasonlítani. Lengyelországban van egy komoly ellenzék – lehet nem szeretni, de a Tusk-féle párt egy komoly erőt képvisel, illetve mindig vannak új és érdekes erők, a Lengyel Parasztpártnak él tovább a hagyománya. Nálunk sokkal egysíkúbb a mezőny, és sokkal erősebb – ez a 19. század óta tartó hagyomány – a meghatározó politikai erő. Az tragikus, hogy Magyarországon mennyire nincs komoly ellenzéki párt. Lengyelországban az ellenzéki térfél tagoltabb, de a Polgári Platform számottevő erő.

Akkor viszont miből ered ez a különbség?

Nálunk a 2002-ben bekövetkezett, félig-meddig posztkommunista fordulat Lengyelországban korábban lezajlott, és rövidebb ideig tartott. Lengyelország ráadásul fölfelé ívelt: a 2008-as válság idején is jól teljesített a gazdaságuk, Európában a nagyon kevesek egyike volt, aki pozitív GDP-t tudott felmutatni, Magyarországon pedig 2008–2009 nagyon mély válság volt. Egyáltalán az, hogy 1994-ben, a rendszerváltó párt csődje után az MSZP érvényes baloldali pártként legitimálódott, már az felvet kérdéseket – de erről emlékirataimban írtam.

Míg a nyugati bölcsészet- és társadalomtudományosság alapvetően a piacosítás útján jár, addig a kelet-közép-európai diszciplínák az állami finanszírozásén. Mindkettővel jól ismert problémák járnak. Hogy látja, milyen a (reális és optimális) jövője a közép-európai, esetleg kimondottan a magyar bölcsészet- és társadalomtudományoknak ebben a dichotómiában?

Tulajdonképpen amikor először a nyugati egyetemi világgal találkoztam, megdöbbentett az, hogy milyen szűk specializációk vannak. Nálunk az általános műveltség és a látókör szélesebb volt, ott viszont szűkebb és mélyebb. Most egy kicsit úgy

látom, mi is ebbe az irányba megyünk. Lehet, hogy ez már idejétmúlt, romantikus elképzelés, de én úgy gondolom: valamiféle egyensúlyra lenne szükség. Mintha, ahogy a spiritualitás tekintetében, a vallás hiányában bekövetkezik egy elvilágiasodás, úgy a kultúra területén is végbemenne egy ilyen kiüresedés, kiürülés, értékvesztés.

Az ELTE BTK-n a Közép-Európa tanulmányok mesterszak interdiszciplináris megközelítésmódokat alkalmaz. Alkalmasnak tartja ezt a szemléletet a térség kutatására?

Mindenképpen! A Művelődéstörténeti Tanszéken a kezdettől fogva volt egy ilyen törekvés, ami napjainkra elég jól beérett: az a kiindulási alap, hogy a történelmet nem lehet elszakítani a mentalitástörténettől, a szokásrendszer változásaitól stb., vagy olyan határokat szabni, amelyek például a történelemtudományt az irodalomtudománytól elválasztják. Nekem nagy inspirációt jelentett az összehasonlító irodalomtudományos módszer: két kultúrát szembesíteni egymással – na most erre valójában a történettudományban is szükség van. Nem hiszem, hogy a magyar történettudomány annyira zárt lenne, de a közoktatásban a történelemoktatás egy ilyen nemzeti narratívában gondolkodik. Néha azt sem vesszük tudomásul, hogy az 1918 előtti Magyarország nem volt etnikai értelemben magyar ország, pedig ez lenne a minimum. És a velünk élő nem-magyarok történelme is benne van a mi történelmünkben. Lehet, hogy ez nem mindenkinek tetszik, de az Aranybulla – ugye, most jubileuma van – az a velünk élő többi nép Aranybullája is: vonatkozott a szlovák, horvát nemesekre is. A regionális megközelítést helyesnek tartom, a földrajz egyébként is érdekes dolog! Varsóban készült most egy Visegrád-atlasz, ami egy zseniális könyv. A térbeliség nélkül nem lehet a történelmet megérteni.

Többek között az Ön közreműködésével évek óta megrendezésre kerül a Németh László műfordító tábor, amely egy rendkívül fontos kezdeményezés. Hogyan látja az ilyen és ehhez hasonló programok elért eredményeit?

A probléma az, hogy nagyon kevesen vannak a jelentkezők, és sokszor nem tudjuk összeállítani a műhelyeket. Tavaly nem volt Cseh Nyelvi Műhely, mert három fiatal nem volt, aki csehből fordítana. Luxus körülmények vannak Lakiteleken, harmadosztályú szállodai teljes ellátás, sport- és ismerkedési lehetőségek, költők, írók, könyvkiadók, szerkesztők. Prága, Varsó, Zágráb például sokkal inkább előrébb jár ebben a kérdésben – Mészáros Andor most azon dolgozik, hogy ezeket valahogy összehangolja. Varsóban nagyon erős a hungarológia, Prágában a visegrádi szakon belül van magyar specializáció, szóval ők nem állnak annyira rosszul sem egymás és a magyar irodalom és tudomány fordításával, sem a Közép-Európa gondolat tudományos szintre emelésével.

Min dolgozik mostanában?

Most egy Visegrádi Kisenciklopédia koncepcióját dolgozzuk ki – olyan fogalmak, amik összekapcsolnak minket. Mondjuk a betyár! Mind a négy népnél megvan. Vagy a bujdosó! Illetve a közös történelmi emlékezethelyek, személyek (például

Szent Adalbert, Husz János), intézmények, fogalmak. De vannak egyéni terveim is: Selmecbányának hatalmas irodalmi mitológiája van, magyar, szlovák, cseh és német nyelven is, ezzel szeretnék foglalkozni egy kicsit. A másik nagy szerelmem az Adria, szeretném folytatni a magyar utazók az Adriánál dolgozat-sorozatomat is.

A meglévő hiányosságok ellenére azért talán azt is el lehet mondani, hogy napjainkban a Közép-Európa gondolatnak mégis mintha egy kicsit reneszánsza lenne, nem?

[Nevetve] Legyen!

Az interjút Keres Zsófia és Simon Bence
készítette Budapesten, 2022 áprilisában

Felhasznált irodalom és rövidítések

Éber

2020 Éber Márk: *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2020.

Kiss Gy.

2018 Kiss Gy. Csaba: *Közép-európai találkozásaim. 18 év – 41 arckép.* Budapest, Nap Kiadó, 2018.

Zajti (szerk.)

2021 Zajti Ferenc (szerk.): *Autóstoppal Lengyelországban.* Budapest, Nap Kiadó, 2021.

Zádor (szerk.)

1959 Zádor András (szerk.): *A modern cseh líra kincsesháza I–IX.* Budapest, Európa Könyvkiadó, 1959.

Wolf

1994 Wolf, Larry: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment.* Stanford, CA, Stanford University Press, 1994.